

Tine Logar

SAZU v Ljubljani

SLOVENSKI DIALEKTI – TEMELJNI VIR ZA REKONSTRUKCIJO RAZVOJA SLOVENSKEGA JEZIKA

Razvoj praslovanskega dialekta, ki so ga govorili Slovani v Alpah in na Krasu, torej na današnjem in nekdanjem večjem slovenskem ozemlju, od naselitve proti koncu VI. do X./XI. stoletja, v glavnem poznamo. Vemo, da se je nekako do srede VIII. stoletja tod govoril še psl. dialekt, približno v tistem času pa so v njem začele nastajati nekatere inovacije, zaradi katerih pa v X./XI. stoletju v zvezi z njim že lahko govorimo kot o jeziku, ki *ni več praslovanski*, pa tudi *še ne povsem slovenski*. Fr. Ramovš, ki je opravil njegovo rekonstrukcijo – v glavnem na osnovi toponimov, hidronimov, oronimov in drugih imen, ki so jih novi naseljenci alpski Slovani sprejeli od prejšnjih prebivalcev, in zgodnjih zapisov slovanskih imen v bavarskih listinah od VIII. stoletja naprej – ga je imenoval *alpska slovanščina*. Ta faza v razvoju slovenskega jezika je kodificirana v jeziku treh kratkih Brižinskih spomenikov s konca X. oziroma začetka XI. stol.

Zanjo je značilen nov vokalizem, ki obsega ne 11, temveč 9 vokalov (*i u e o ē a ē ē q*) in vokalična *ʃ* in *r*, od katerih se vsak, odvisno od njegovega položaja v besedi in od akcenta, pojavlja v besedah kot dolg ali kratek, akcentuiran ali neakcentuiran. To stanje je nastalo po onemitvi šibkih in po zlitju krepkih *ъъ* v slovenski polglasnik ter po hkratnem zlitju *i* in *y* v nov slovenski *i*. Nove kvantitete vokalov so posledica na eni strani podaljšanja kratkih *e* o *ē*, če so bili cirkumflektirani, in skrajšanja starih akutiranih dolgih vokalov na širšem južnoslovanskem ozemlju ter seveda skrajšanja vseh tistih dolgih vokalov, ki so bili neakcentuirani, z izjemo v položaju tik pred akcentom. Za to fazo v razvoju slovenskega jezika pa sta bila značilna tudi že 2 akcentska premika, namreč v besednih tipih *ôko* → *ôkô* → *okô*, *zlâto* → *zlatô* ter *du:ša* → *dúša*.

V sferi konzonantizma so nastale že splošnoalpskoslovanske inovacije *d'* → *j*, dalje začetni pojavi kasneje tako značilnega rotacizma *ž* → *r*, onemitev medvokalnega *j* in kontrakcija obeh vokalov (*aja* → *a*, *oje* → *ě*) ter že zgodaj tudi splošna depalatalizacija prej pozicijsko palataliziranih konzonantov (*C'* → *C*).

V sferi morfologije inovacij v tem času še ni bilo mnogo. Omeniti je treba zlasti začetek posploševanja sklonskega morfema *ę*, značilnega za palatalne osnove, tudi k trdim osnovam (*du:šę*: *sestry* → *dušę/sestre*; *koňę*: *dědy* → *koňę/děde*), začetek izgubljanja glagolskega morfema *-t* v 3. osebi ednine in množine sed. časa, nastanek *gen.-acc. sg.* pri moških samostalniki, ki pomenijo živo bitje, spremembo formanta *-go* → *-ga* in še nekatere.

To je v glavnem vse, kar nam je znanega o tej *začetni* fazi razvoja od praslovanskega dialekta do današnjega slovenskega jezika.

Po XI. stoletju pa se je alpska slovanščina hitro razvijala v smeri posebnega slovanskega jezika. Hkrati s tem pa se je že od XII. stoletja dalje začela tudi dialektično cepiti, sprva

na jugovzhodno in severozahodno narečje, nato pa v stoletnem razvoju še naprej na mnogo in pogosto zelo različna narečja in govore, ki se govore na slovenskem etničnem ozemlju še danes. Do XVI. stol. so se na teritoriju slovenskega jezika razvila že vsa osnovna slovenska narečja, vendar direktnih podatkov o njih nimamo mnogo, saj je pisanih spomenikov v slovenskem jeziku iz tega časa zelo malo, pa še ti izvirajo šele iz XIV. oziroma XV. stol. (Rateški, Stiški, Starogorski rokopis itd.) in so kratki, po vsebini pa liturgični. Zato smo pri rekonstrukciji slovenskega jezika vse do XVI. stol. pa tudi kasneje v glavnem navezani na dialektološko gradivo, ki nam ga obilno nudijo slovenski dialekti. Glede tega imamo Slovenci več sreče kot drugi slovanski narodi, še posebej pa Hrvatje in Srbi. Zakaj? Zato, ker so se slovenska narečja do današnjih dni ohranila v zelo pristni, prvotni obliki, taka, kot so se razvijala pred davnimi stoletji. Vzrok za to je v tem, da je slovensko ljudstvo skozi stoletja živelo in vztrajalo na svoji zemlji, da svojih bivališč ni menjalo, da, skratka, na tem ozemlju ni bilo migracij, kakršne so tako značilne za področja južneje od slovenskih. Na Slovenskem je samo Bela Krajina in deloma severna Istra doživljala večje uskoške priselitve. Pač pa so nekatera prej slabo ali skoraj nenaseljena področja vse od XI.–XVII. stol. dobivala nove koloniste iz različnih krajev in pokrajin – *Slovence, Tirolce in Franke*, ki pa so se pozneje razen Frankov na Kočevskem med seboj pomešali in se zlili, Nemci pa tudi slovenizirali, rezultat tega pa je posebna skupina slovenskih narečij, ki jo je dialektolog Ramovš imenoval rovtarska. Skratka, slovensko ljudstvo je od pamtiveka trdno živelo na svoji zemlji, skozi stoletja organizirano v svoje fevdalne in cerkvene enote, in je ni nikoli za dalj časa zapustilo. Zato so se ohranili dialekti taki, kakršni so se razvili, medsebojnega mešanja in prekrivanja med njimi ni bilo, pač pa so se kot celota ali pa posamezni njihovi elementi ohranili v časovno silno različnih razvojnih fazah: izredno arhaičnih, skoraj še prasllovanskih, pa tudi recentnih današnjih, od prasllovanskega stanja zelo oddaljenih. Zato lahko trdim, da so v slovenskih dialektih »zapisane« vse bistvene razvojne faze katerekoli inovacije, še posebej seveda glasoslovne, ki je nastala v slovenskem jeziku od XII. stoletja do današnjega časa. Inovacije, ki so v slovenskem jeziku nastale, so zato v slovenskih dialektih največkrat izkazane ne samo kot *končni rezultat*, temveč kot *stoletja trajajoč razvojni proces z mnogimi, še v današnjih dialektih in govorih poznanimi razvojnimi stadiji*. Zato slovenskemu dialektologu danes, ko razpolagamo z dialektičnim gradivom kakih 500 po vprašalnici SLA zapisanih slovenskih govorov doma in v zamejstvu, ni posebna težava rekonstruirati razvoj npr. vokalnega sistema kateregakoli govora ali pa zasledovati razvoj katerega koli posameznega vokala, konzonanta, akcenta ali oblike od X./XI. stoletja do danes. Skratka, slovenska narečja so tisti naš dragoceni jezikovni vir, brez katerega bi spričo majhnega števila starejših pisanih tekstov ne mogli rekonstruirati razvoja slovenskega jezika zadnjih 800–900 let, z bogastvom njihovih podatkov pa nam ta naloga ni pretežka.

Poznamo, včasih pa samo slutimo tudi vzroke, ki so bili *movens inovacij* v slovenskem jeziku in njegovih dialektih. Vemo tudi, kako so se razvili posamezni dialekti, kakšna je bila njihova starejša oblika in zakaj so se spreminjali. *Notranjski dialekt* je bil v svoji prvotni obliki tak kot dolenski, kasneje pa je zaradi spremenjenih politično-upravnih sprememb in s tem povezanega gibanja prebivalstva prišel v intenzivnejši stik s primorskimi slovenskimi in romanskimi govori in se jim akustično pa tudi sicer v marsičem približal (*g* → *ɣ*, *mægla* → *'mægla*, izguba intonacij, ohranitev *č*, *n*, *l*, ponekod sekundarna palatalizacija velarov itd.), tako da ga je danes brez lingvistične analize težko ločiti od drugih primorskih govorov.

Na drugi strani pa je sosednji *kraški dialekt* prav tako sekundarna tvorba, nastala po prekrivanju zahodnega beneškega arhaičnega dialektla z že bolj razvitimi notranjskimi glasovnimi elementi.

Obsoški dialekt je nadaljnja razvojna stopnja arhaičnega nadiškega dialektla, ki je ob Soči doživel novo diftongizacijo (vokalov *ę*: *e*: *q*: *ó*:, zaradi česar sta nastala dva nova diftonga,

ki sta se od starejših nadiških razločevala samo po tem, da je bil drugi del novih diftongov širši, torej *iē/uo* ← *ē:/ō:* in *ie/uo* ← *e:/o:* *q:/ō:*. Oba ta dva para diftongov sta še danes ohranjena v odročnejših obsoških govorih, medtem ko sta v govorih prometnejših vasi sovpadla v *iē/uo*, pri čemer sta ta diftonga postala funkcionalno bolj obremenjena. Isto kot v obsoškem se je zgodilo tudi v sosednjem *tolminskem dialektu*, ki pa je hkrati »pretrpel« tudi vrsto vplivov rovtarskih govorov, medtem ko je v *cerkljanskem dialektu*, ki je tudi nadaljnja razvojna stopnja arhaičnejšega obsoškega dialekta, razvoj teh dveh diftongov ubral drugo pot: starejša diftonga *iē/uo* sta se mlajšima bratcema tako rekoč »umaknila« in se prek *iə/ua* ← *iē/uo* monoftongizirala v nova dolga *i:/u:*, etimološka *i:/u:* pa sta se skrajšala in prešla in sistem kratkih vokalov: *i:/u:* → *i/u* (*mi:za* → *miza*; *mu:xa* → *muxa*), starejša kratka *i/u* pa »pobegnila« in se znižala v *e/o* (*šit* → *ʼset*; *kup* → *ʼkop*). Podoben razvoj kot cerkljanski dialekt je glede tega doživel tudi njegov sosed *poljanski dialekt*, le da sta se tu stara diftonga *iē/uo* asimilirala v *ē:/ō:*; mlajša *ie/uo* pa v izgovoru lebdita med *ie/iē* in *uo/uo*, tako da zapisovalec pogosto ni gotov, kako bi jih notiral.

Gorenjski dialekt je po svojem geografskem položaju sredi med današnjimi dolenskimi in koroškimi govori. Nekdaj ga je nekaj osnovnih refleksov povezovalo z danes *dolenjskimi govori* (*ē:* → *ej/ō:* → *ou*), pri drugih pa je šel z roko v roki s koroškimi govori.

Glede na to, da je bil geografsko gorenjski dialektični prostor od dolenskega ločen s težko prehodnim ljubljanskim barjem, je razumljivo, da sta se sčasoma ta dva dialektična brata med seboj odtujila, tako da jih sedaj ne priznamo več za brata, temveč vidimo v njiju dve samostojni dialektološki entiteti: to se je zgodilo zlasti zaradi nadaljnega razvoja *ej* in *ou*, ki sta se v gorenjščini monoftongizirala v *e:/o:*, v dolensščini pa *ou* → *u:*, da se je restituiral defektni vokalni sistem, ki je zaradi razvoja etimološkega *u:* → *ū* že zdavnaj prej postal nepopoln, medtem ko je *ej* ostal ali pa se je diferenciral v *äj/aj* in se šele kasneje ponekod asimiliral bodisi v *e:* bodisi v *e:* *bodisi* v *ä:*, odvisno od posameznega govora in njegovega trenutnega vokalnega sistema.

Gorenjščina pa razvoja *u* → *ū* ni izvedla, zato pa tudi ne *ou* → *u:*. V nadaljnjem razvoju pa sta se gorenjski in dolenski dialekt še bolj oddaljila, saj je prvi izvedel spremembo *la* → *wa* in *k g x* → *č j š*, s čimer se je gorenjščina še bolj približala sedanjim koroškim narečjem, dolensščina pa teh pojavov ne pozna, pač pa je v nasprotju z gorenjščino, ki je postala in ostala dialekt z monoftongičnim vokalnim sistemom, razvila vsaj še dva diftonga, namreč *iē/uo* ← *e:/ō:/q:*, v velikem delu govorov pa celo štiri, ker sta pogosto tudi sekundarno akcentuirana *e/o* ← *e-/o-* zastopana z diftongoma (*siē:stra*, *kuō:sa*). Gorenjski dialekt je v pogledu razvoja v arhaičnejši razvojni fazi kot dolenski, ker je kasneje kot dolensščina odpravil nosnike pa tudi oksitonezo v tipu *seštra/koša*.

Zelo dobro tudi vemo, zakaj se je v Savinjski dolini razvil poseben *zgornjesavinjski dialekt*, tako arhaičen in tako različen od srednjesavinjskega. Gre za fevdalno samostansko ozemlje s sedežem v Gornjem gradu. Dialektološko raziskovanje je pokazalo, da se je natančno v mejah te cerkvene fevdalne enote po XII. stoletju razvil zelo arhaičen zgornjesavinjski štajerski dialekt, ki pa ga nekaj pojavov povezuje tudi z gorenjskim dialektom in s sosednjimi koroškimi govori. Nedvomno pod vplivom gorenjščine je tudi tod, očitno pa precej kasneje kot v gorenjščini, prišlo do monoftongizacije *ej/ou* → *ē:/ō:/q:*, ki sta zato tudi širša vokala kot gorenjska *e:/o:*. Na drugi strani pa se je v zgornji savinjščini še ohranil izredno temni *l* pred zadnjimi vokali, ki pa je v gorenjščini že v XVII. stoletju prešel v *w*. Savinjski dialekt je arhaičen tudi po tem, da je pozno podaljšal skrajšane stare in kratke nove akcente v nezadnjih besednih zlogih, zato ima za *ē:/e:/o:* še danes po dva različna refleksa, podobno kot sosednji koroški govori, ne pa gorenjski dialekt. Od zgornjesavinjskih specifičnosti sta še posebej zanimiva palatalna *l* in nekateri drugi palatalizirani konzonanti, ki so se iz nekdanjih pozicijskih variant po popolni onemitvi za njimi stoječih končnih sprednjih vokalov »pretolkli« do statusa samostojnih fonemov.

Korak za korakom lahko npr. na osnovi dialektološkega gradiva spremljamo tudi *odpravljanje oksitoneze* v besednih tipih *seštra/kōsa*, ki je v slovenskem jeziku prav tako stoletja trajajoč *proces*, začel že nekako v XV. stoletju, pa še do danes ne končan, saj vrsta arhaičnih zahodnih slovenskih narečij in koroška rožanščina še danes v teh akcentskih tipih pozna oksitonezo. Gradivo slovenskih dialektov nam priča, da se je ta proces začel ločeno in samostojno v mnogih govorih, v nekaterih prej, v drugih kasneje. Relativna kronologija tega procesa pa se jasno odraža v refleksih sedaj naglašениh *e/o*, ki so ponekod še kratki, drugod že dolgi, tu monoftongi, tam že diftongi, tu paralelni, tam neparalelni, kakršnikoli pa so že, pa so vedno geografska projekcija starosti in poteka tega akcent-skega premika.

Iz slovenskega dialektološkega gradiva je tudi nedvomno razvidno, da se je *akanje*, ki je za mnoge slovenske dialekte tako značilen pojav, razvilo razmeroma *pozno*, vsekakor pa povsod že po *odpravi oksitoneze*, to je po XV. stoletju, verjetno pa še mnogo kasneje. Če bi namreč *akanje* bilo starejše kot *odprava oksitoneze*, bi bili refleksi sedaj naglašenedega, prej pa predakcentskega *a* ← *o* popolnoma drugačni, kot v resnici so, saj so današnji refleksi v besedah tipa *kōsa* v vseh dialektih razločljivi edino iz predakcentskega *o*, ne pa iz *a* ← *o*.

Enako pozni so tudi pojavi prednaglasnega *ukanja*, *ikanja*, *ə* ← *o*, *ə* ← *e* itd.

Iz gradiva slovenskih narečij in starejših zapisov lahko do potankosti rekonstruiramo tudi tisoč let trajajoči razvoj vokaličnega *ɨ*, ki se je prek *əɨ* razvil v *oɨ*, konec XVI. in v začetku XVII. stoletja pa že prešel v *ou*. Ves nadaljnji razvoj pa je kasnejši in različen: lahko je še sedaj *ou*, lahko pa se je asimiliral bodisi v *o*: bodisi v *u*:, lahko pa se je diferenciral v *au*. Vsekakor je popolnoma gotovo, da se je slovenski *u*: ← *ɨ*: povsod, razen v prekmurščini in prleškem dialektu ter v nekaterih južnih belokranjskih uskoških govorih, razvil prek *ou*, ne pa direktno *ɨ*: → *u*: kot v srbohrvaščini.

Ves njegov razvoj pa je bil odvisen od vsakokratnega vokalnega sistema dialekta in go-vora.

Naj bo dovolj ilustracij o tem, kako zgovoren in nepogrešljiv je slovenski dialektični ma-terial pri rekonstrukciji tisočletnega razvoja slovenskega jezika.